

۱۳۳۶

بازرسی

این رساله در تاریخ ۱۳۸۸/۱۱/۱۴

با شماره ۱۹ تفرودنامه و درص

عالی دفاع شد.

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد تاریخ

گرایش ایران باستان

عنوان:

مرزهای ایران ساسانی و قلاع و استحکامات آن

استاد راهنما:

دکتر جمشید آزادگان

استاد مشاور:

دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور

دانشجو:

عبدالله سهرابی دیرانلو

خرداد ۱۳۸۸

۱۳۸۸/۱۱/۱۴ - ۶

اطلاعات مذکور صحیح است
توسط...

۱۳۰۳۴۴

تقدیم به:

مرحوم پدرم

و

به لطف و سخای مادر مهربانم که در تحقق خواسته هایم از هیچ کوششی دریغ

ننمودند.

فهرست مطالب

موضوع

عنوان

بخش اول: بخش مقدماتی

۲	کلیات
۳	مقدمه
۳	درباره موضوع
۳	بیان مسئله و اهمیت موضوع
۴	سوالات
۴	سؤال اصلی
۴	سوالات فرعی
۴	فرضیه ها
۴	فرضیه اصلی
۴	فرضیه های فرعی
۵	پیشینه و ادبیات تحقیق
۵	روش تحقیق
۵	دشواری ها و موانع تحقیق
۶	سازمان تحقیق
۶	بررسی برخی منابع
۷	متون پهلوی
۸	منابع عربی و فارسی
۲۰	منابع رومی
۲۱	تحقیقات جدید
۲۵	منابع باستان شناسی

بخش دوم: بررسی حدود گسترش مرزهای ایران و مسئله هجوم اقوام وحشی در

روزگار ساسانی

۳۶	فصل اول: مرزهای ایران ساسانی
۳۶	ریشه و معناشناسی مرز
۴۰	مفهوم مرز
۴۱	گستره مرزهای ساسانی
۵۳	فصل دوم: اقوامی که به شاهنشاهی ساسانی هجوم می بردند
۵۳	مقدمه:
۵۴	کوشان ها
۵۶	هون ها

۵۷.....	خیون ها
۵۹.....	کیداریان
۶۱.....	هپتالیان
۶۵.....	ترکان
۶۸.....	خزرها
۷۰.....	عرب ها
۷۶.....	آلان ها
۷۷.....	آوارها
۷۸.....	توسعه طلبی های امپراتوری روم

بخش سوم: قلاع و استحکامات ساسانیان در مرزها

۸۵.....	فصل اول: پیشینه و فلسفه ساخت قلاع و استحکامات
۸۵.....	مقدمه: پیشینه ساخت دیوار و استحکامات دفاعی پیش از ساسانیان
۹۰.....	فلسفه ساخت استحکامات دفاعی در دوره ساسانی
۹۷.....	فصل دوم: استحکامات میان رودان
۹۷.....	جنوب میان رودان
۱۰۱.....	شمال میان رودان
۱۰۴.....	فصل سوم: استحکامات قفقاز
۱۲۳.....	اشتراک رومی ها با ساسانیان در نگهداری دربند
۱۲۷.....	فصل چهارم: استحکامات گرگان
۱۲۷.....	دیوار گرگان
۱۴۰.....	تأسیسات آب رسانی مرتبط با دیوار گرگان
۱۴۲.....	موقعیت جغرافیایی دیوار گرگان و ابعاد آن
۱۴۴.....	آیا این نظام کارآمد بود؟
۱۴۴.....	دیوار تمیشه
۱۴۸.....	موقعیت دیوار تمیشه و تأسیسات مرتبط با آن
۱۵۱.....	آیا دیوار تمیشه و دیوار گرگان، دو دیوار مجزا بوده اند یا یک دیوار واحد
۱۵۲.....	فصل پنجم: استحکامات آسیای میانه
۱۵۲.....	دیوارهای اطراف واحه مرو
۱۵۴.....	فصل ششم: اقدامات دیگر ساسانیان برای دفاع از مرزها
۱۵۴.....	سکونت خانواده ها در مرزها
۱۵۶.....	ساخت شهرهای دفاعی
۱۵۹.....	دولت پوشالی حیره
۱۶۱.....	تقسیم شاهنشاهی به چهار بخش
۱۶۲.....	تعهد ساسانیان و رومیان برای عدم ساخت قلاع مرزی
۱۶۲.....	آیا استحکامات ساسانیان، نظام کارآمدی بوده است؟

۱۶۵..... خلاصه و نتیجه گیری

۱۶۹..... کتاب شناسی

۱۷۹..... چکیده لاتین

چکیده:

رساله حاضر، به مطالعه گستره مرزهای ایران ساسانی و قلاع و استحکاماتی که برای حفظ این مرزها بدست پادشاهان ساسانی ساخته شدند، می پردازد. گستره مرزها در طول دوره ساسانی به علت هجوم اقوام مختلف و نیز توسعه طلبی های امپراتوری روم دستخوش تغییرات زیادی شد. این تحقیق، به چگونگی این تغییرات و هویت اقوام مهاجم به مرزها می پردازد و نیز این که چه نوع استحکاماتی و با چه اهدافی در مرزها ساخته شد. تحلیل داده های تاریخی مأخوذ از منابع اصلی و نیز تحقیقات پژوهشگران و باستان شناسان، نشان داد که استحکاماتی که بدست پادشاهان ساسانی در مرزها ساخته شد، علاوه بر مقاصد دفاعی هدف دیگری هم داشت و آن عبارت بود از جلوگیری از پیشروی شن و ماسه بیابان به داخل زمین های کشاورزی. هم چنین بیانگر این امر است که تمام این استحکامات، یک نظام واحد و منسجمی را تشکیل می داد که دارای یک برنامه منظم بود.

تقدیر و تشکر

سپاس خدایی را که با ارزانی داشتن اندیشه و خرد به انسان، او را در مسیری قرار داد تا در شناخت ذره ای از هستی بی کرانش تعقل و تفکر نماید.

بر خود لازم می دانم از اساتید دانشمند آقایان دکتر جمشید آزادگان (استاد راهنما) و دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور (استاد مشاور) که مرا در این راه راهنمایی و مورد لطف خود قرار دادند، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

از مادر مهربانم و برادران و خواهرانم که به هنگام ملالت ها در کنارم بودند و با مهر سرشارشان و گرمای وجودشان، تحمل سختی ها و مشقت ها را بر من آسان نمودند، بی نهایت سپاسگذارم.

هم چنین از تمامی دوستان عزیز آقایان علی عشقی، مصطفی نادى، امیر آهنگران، مازیار معتمدی، علی نکيسا و سایر دوستان که در نگارش این رساله مرا یاری نمودند، نهایت تشکر و سپاس را دارم.

عبدالله سهرابی دیرانلو

خرداد ۱۳۸۸

بخش اول:

بخش مقدماتی

کلیات

مقدمه:

درباره موضوع

رساله حاضر با عنوان «مرزهای ایران ساسانی و قلاع و استحکامات آن»، به بررسی حدود گستره مرزهای ایران ساسانی و سپس اقدامات شاهان این سلسله در حفظ و گسترش آن به وسیله ساخت قلاع و استحکامات مرزی، می‌پردازد.

در واقع، در این رساله سعی شده است تا گستره مرزها در زمان سلطنت هر کدام از شاهان ساسانی و مسأله هجوم اقوام مختلف بیابانگرد که به توالی به مرزهای ایران هجوم می‌بردند، بررسی شود. در نهایت، اقداماتی را که شاهنشاهان ساسانی برای جلوگیری از این تاخت و تازها انجام دادند، از جمله بنای بزرگترین نظام‌های دفاعی، بررسی می‌کند.

بیان مسأله و اهمیت موضوع

سرزمین ایران با توجه به این که بر سر شاهراه‌های جهانی قرار دارد، از زمان‌های قدیم همیشه توجه اقوام بیابان‌گرد را که از لحاظ تمدنی و فرهنگی در سطح خیلی پایین تری از جامعه ایران قرار داشته‌اند، به سوی خود جلب کرده است. این اقوام، که به طور دائم در جستجوی چراگاه‌ها و مواد غذایی خود از جایی به جای دیگر کوچ می‌کردند، با خوی و خصلت‌های بدوی گونه‌ای که داشتند به هر سرزمینی که هجوم می‌آوردند، آن‌جا را غارت و چپاول می‌کردند. سرزمین ایران هم از هجوم چنین اقوامی در طول تاریخ برکنار نبوده است. آغاز هجوم اقوام بیابانگرد به ایران را دوره ایلامی‌ها دانسته‌اند. این امر، باعث شد تا آنان و سپس مادها و هخامنشی‌ها و سلسله‌های دیگر حاکم در ایران به ساخت موانعی دفاعی اقدام کنند. بزرگ‌ترین و مهمترین این استحکامات را در ایران باستان، ساسانیان ساختند. تهاجمات گوناگون اقوام بیابانگرد در این دوره، که از چهار طرف ایران را در محاصره داشتند، باعث دردها و خسارت‌های زیادی از لحاظ اقتصادی، نظامی و حتی اجتماعی شد و منجر به این شد تا شاهنشاهان ساسانی بیشتر عمرشان را در جنگ با آن‌ها سپری شود. این امر، در نهایت، شالوده‌های اقتصادی و نظامی شاهنشاهی ساسانی را تحلیل برد. برای مقابله با این هجوم‌ها، شاهان ساسانی، دست به کارهای گوناگونی زدند که از جمله آن‌ها می‌توان به مطیع کردن قبایل و اسکان آن‌ها در مرز به منظور استفاده از نیروی نظامی آن‌ها برای حراست از مرزها، تقویت خاندان لخمی حیره در برابر هجوم عرب‌ها، ساخت شهرهای دفاعی مرزی، بنای

یک نظام دفاعی پیوسته و واحد در مرزهای ایران و غیره اشاره نمود. در این میان، ساخت نظام دفاعی از همه اقدامات دیگر مفیدتر و مؤثرتر و دارای پیامدهای مهم تری بود. این نظام دفاعی از استحکامات دربند قفقاز، استحکامات میان رودان، استحکامات آسیای میانه و نظام دفاعی گرگان تشکیل شده بود که در مجموع یک نظام منسجم کارآمدی محسوب می شد که طبق یک برنامه بلندمدت و طولانی طرح ریزی شده بود. در این بین، نقش شاهنشاهی چون شاپور دوم، یزگرد دوم، پیروز اول، قباد اول و خسرو اول چشمگیر تر از بقیه بود. البته اقدامات دیگری هم برای سهولت امر دفاع از مرز انجام شد که از آن جمله می توان به تقسیم ایران به چهار بخش و سپردن هر کدام از این بخش ها به یک سپاهبد اشاره کرد. با افزایش و تشدید تهاجمات از دوره پیروز به بعد، شاهنشاهان ساسانی متوجه شدند که دیگر یک ایران سپاهبد به تنهایی قادر به مقابله با این تهاجمات نیست. قباد اول و خسرو انوشیروان دست به اصلاحاتی نظامی زدند که از جمله آن، این تقسیم بود.

سؤالات:

سؤال اصلی: چگونه دفاع از مرزهای شاهنشاهی ساسانی؟

سؤالات فرعی:

- ۱- حدود گسترش مرزهای ایران در زمان ساسانی چه بود؟
- ۲- هویت اقوام مهاجم به ایران چه بود؟
- ۳- آئین زردشت در امر حفاظت از مرزهای ایران چه تأثیری داشت؟

فرضیه ها

فرضیه اصلی:

شاهنشاهان ساسانی برنامه ای منظم، هدفدار و زمانمند برای ساخت یک نظام دفاعی منسجم و حراست از مرزها طرح ریزی کرده بودند. به عبارت دیگر، ساخت استحکامات دفاعی مرزی، اقدامی از سر درماندگی و امری عجولانه نبوده است؛ بلکه با یک برنامه ریزی هدفمند همراه بوده است.

فرضیه های فرعی:

- ۱- ساخت استحکامات مرزی، گذشته از حفظ مردم ساکن در قلمرو شاهنشاهی ساسانی، هدف دیگری هم داشت که عبارت بود از جلوگیری از پیشروی شن و ریگ روان بیابان در داخل زمین های کشاورزی.

بویژه دیوارها با ایجاد مرزبندی دقیقی بین زمین های زیر کشت و بیابان، باعث حفظ نظام کشاورزی، که در دین زردشت از اهمیت زیادی برخوردار بود، می شده است.

۲- دیوارهای گرگان و تمیشه به همراه دیوارهای آسیای میانه در مجموع نظام استحکاماتی شرق و شمال شرق ایران را تشکیل می داده است. به عبارت دیگر این سه نظام دفاعی روی هم، یک نظام واحد محسوب می شد.

۳- نظام دفاعی ساسانیان، یک عملکرد سومی هم داشت و آن عبارت بود از ایجاد یک احساس ترس همراه با احترام در وجود مهاجمان. این امر به اندازه اهمیت فیزیکی این نظام، در جلوگیری از هجوم اقوام مؤثر بوده است.

۴- تمام استحکامات، یک هدف نهایی را دنبال می کردند و آن عبارت بود از حفاظت از حس ملی گرایی و هویت ایرانیان، و آداب و رسوم، دین، فرهنگ و تمدن آنان و در نتیجه پایداری حکومت ساسانی.

پیشینه و ادبیات تحقیق:

درباره مرزهای ایران ساسانی و قلاع و استحکامات آن تاکنون کار مستقل و جامعی انجام نشده است. در ادامه این بخش، به معرفی آثاری که در این زمینه هر کدام به نحوی به بحث درباره موضوع پرداخته اند، خواهیم پرداخت.

روش تحقیق:

در علوم انسانی، از جمله تاریخ، روش علمی مبتنی است بر جمع آوری داده های تاریخی مستند در رابطه با موضوع و طبقه بندی و تحلیل آن ها. در این رساله هم، نگارنده با مراجعه به کتابخانه های مختلف عمومی و دانشگاهی، داده های مربوط به موضوع پژوهش را بر روی فیش های تحقیق جمع آوری نموده و سپس به طبقه بندی و تحلیل آن ها و در نهایت به نگارش رساله اقدام کرده ام. لازم به ذکر است که در مرحله گردآوری داده ها، از گزارش های باستان شناسان ایرانی و خارجی هم در تدوین رساله بهره برده شده است.

دشواری ها و موانع تحقیق:

نخستین مشکلی که نگارنده در تدوین این پژوهش با آن روبرو بود، جمع آوری داده ها در ارتباط با موضوع بود که با توجه به این که در این زمینه، در منابع دست اول، اطلاعات زیادی یافت نشد و در منابع دست دوم، بویژه

در منابع اسلامی، اغتشاش و درهم آمیختگی زیادی وجود داشت، سعی شد تا از گزارش های باستان شناسی، که از سوی باستان شناسان در نتیجه کاوش در محوطه های تاریخی دشت گرگان و جاهای دیگر به نگارش درآمده اند، استفاده شود.

دومین مشکلی که با آن روبرو بودم، عدم دسترسی به آثار دست اول مورخان رومی و بیزانسی و مانند آن بود که هنوز به فارسی ترجمه نشده اند و ترجمه انگلیسی آن ها را هم نیافتم.

سازمان تحقیق:

پژوهش حاضر با عنوان «مرزهای ایران ساسانی و قلاع و استحکامات آن»، در سه بخش تدوین شده است. در بخش اول به کلیات و روش تحقیق و بررسی و نقد منابع پرداخته شده است. بخش دوم، به دو فصل مجزا تقسیم می شود: فصل اول، به مرزهای ایران ساسانی و فصل دوم به مسئله اقوامی که به شاهنشاهی ساسانی هجوم می بردند، می پردازد.

موضوع بخش سوم، قلاع و استحکامات ساسانیان در مرزها است، که خود به شش فصل تقسیم می شود: فصل سوم، پیشینه و فلسفه ساخت قلاع و استحکامات در تاریخ باستان را بررسی می کند؛ فصل چهارم، به بررسی استحکامات میان رودان و فصل پنجم، به بحث درباره استحکامات قفقاز، می پردازد. فصل های ششم و هفتم، به ترتیب به شرح استحکامات گرگان و استحکامات آسیای میانه اختصاص دارد و فصل هشتم، که در واقع فصل آخر هم به شمار می رود، اقدامات دیگر ساسانیان در زمینه حفظ مرزها را بررسی می کند و در آخر هم نتیجه گیری آمده است

بررسی برخی منابع:

در زمینه «مرزهای ایران ساسانی و قلاع و استحکامات آن» تاکنون تحقیق مستقل و جامعی انجام نشده است. منابعی هم که هر کدام اشارات مختصری راجع به این موضوع داشته اند، غالباً با هم اتفاق نظر ندارند و جنبه های افسانه ای آن ها بیشتر از جنبه تاریخی شان است. بنابراین پژوهشگری که با یک چنین موضوعاتی سروکار دارد، باید شواهد گوناگون از منابع مختلف گرد آورد و با مقایسه آن ها با یکدیگر و تفسیر آن ها بتواند به یک نتیجه منطقی برسد.

در ادامه، ابتدا به بررسی منابع دست اول (متون پهلوی) و منابع دست دوم (آثار نویسندگان عربی و ایرانی) که از آن‌ها در این پژوهش استفاده شده است، به ترتیب زمان زیست مؤلفان، می‌پردازیم و در آخر به تحقیقات جدید که مورخان و باستان‌شناسان در این باره انجام داده‌اند. در بررسی تاریخ ایران باستان، یک مورخ ناچار به استفاده از دستاوردها و گزارش‌های باستان‌شناسی است، چرا که منابع نوشتاری زیادی از این دوره به جا نمانده و بیشتر اطلاعات ما بویژه در باره تاریخ دوره ساسانی از منابع فارسی و عربی است که در زمان‌های بعد از ساسانیان نوشته شده‌اند و به عنوان منابع دست دوم و سوم و مکمل منابع دست اول و یافته‌های باستان‌شناسی به شمار می‌روند. بنابراین، نگارنده در تدوین پژوهش حاضر، خود را ناچار به استفاده از این یافته‌ها دیده و هر جا ابهاماتی در منابع یافته، سعی کرده است با استفاده از دستاوردهای باستان‌شناسی، آن‌ها را برطرف کند.

۱- متون پهلوی:

بند هش: نویسنده بند هش (آفرینش آغازین)، موبد فرنیغ دادگی است. این کتاب، مشتمل است بر اطلاعات جغرافیایی، تاریخی، گیاه‌شناسی و غیره. از جمله استفاده‌ای که در باره پژوهش حاضر از آن می‌توان کرد، اشاره آن به حمله هپتالیان به ایران‌شهر و کشته شدن پیروز اول ساسانی (۴۸۴-۴۵۹ م.) در جنگ با آنان و اقدام خسرو انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م.) در دفع هیونانی که به ایران‌شهر می‌تاختند و بستن راه ورودشان به ایران، است.^۱

دادستان مینوی خرد: این اثر، بیشتر یک اندرزنامه به زبان پهلوی است، اما در آن از آفرینش و وقایع دیگر هم سخن رفته است. در این کتاب شخصیتی خیالی به نام «دانا» از فرد دیگری به نام «مینوی خرد» سؤالاتی می‌کند و مینوی خرد به آنها پاسخ می‌دهد. از جمله در پرسش ۳۰ مینوی خرد در پاسخ این سؤال دانا که وظیفه هر یک از طبقات روحانیون و نظامیان و کشاورزان چیست، وظیفه نظامیان را دشمن زدن و شهر و بوم خویش را ایمن و آسوده داشتن، می‌داند.^۲

۱- دادگی، فرنیغ، **بند هش**، گزارنده مهرداد بهار، (تهران: توس، ۱۳۸۵).

۲- همان، ص ۱۴۱.

۳- **مینوی خرد**، ترجمه احمد تفضلی، (تهران: توس، ۱۳۸۵)، ص ۱۴۱.

۴- همان، ص ۴۸.

۲- منابع عربی و فارسی: این منابع بیشترین و در عین حال مغشوش‌ترین اطلاعات را بدست می‌دهند.

این آثار به ترتیب تاریخ تألیفشان آمده‌اند.

قرآن کریم: قرآن از مهمترین منابع درباره تاریخ اسلام و سرگذشت زندگی پیامبران و اقوام پیش از اسلام

است. در قرآن در سوره ۱۸ (کهف) در آیات ۸۸ تا ۹۹، درباره سدی که ذوالقرنین در شرق در مرز ترکستان برای حفظ مردمان آن سرزمین از شر قوم یاجوج و ماجوج ساخت، مطالبی آمده است که حائز اهمیت فراوان است. بنا به گفته قرآن، ذوالقرنین به مشرق زمین به میان مردمی که سخت یدوی بودند، رسید. این مردمان از ذوالقرنین خواستند تا میان آن‌ها و قوم یاجوج و ماجوج سدی بیند. او هم دستور داد تا قطعات آهن بیاورند و از عمق زمین تا مسایو دو کوه از سنگ و آهن دیواری بسازند و سپس آتش افروخته تا آهن گداخته شود و سپس مس گداخته را برای استحکام بیشتر داخل درزهای آن ریختند. بعد از آن، دیگر آن قوم موفق به گذشتن از آن سد نشد. درباره این که این ذوالقرنین کی بوده است، بین صاحب‌نظران توافقی دیده نمی‌شود.

ثعالبی^۱: درباره زندگی ابومنصور حسین بن محمد مرغنی اطلاع زیادی نداریم. در این کتاب هم اطلاعات

مؤجزی درباره سلسله ساسانی، از جمله در باب سرکوب اقوام مهاجم از سوی شاپور دوم^۲ و استحکام بخشیدن مرزها از سوی شاهان ساسانی آمده است.^۳

ابن خردادبه: ابوالقاسم عبیدالله کنابی در جغرافیا دارد به نام مسالک و ممالک (تألیف شده در ۲۳۲هـ) که در

آن مطالب پراکنده‌ای هم درباره سلسله ساسانی می‌توان یافت. از این کتاب، که با استفاده از اسناد رسمی تألیف شده است، جغرافی‌نویسان بعد از او بهره زیادی برده‌اند.^۴ گزارش او راجع به باب‌الابواب و دژهای آن، که خود، آن‌ها را از نزدیک دیده است، از ارزش فراوانی برخوردار است. او، هم چنین درباره ساخت شهرهایی به انگیزه دفاعی

۱ - بنده از کتابی که استفاده کرده‌ام به نام ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل به چاپ رسیده است. دکتر بیات معتقد است که «غرر الاخبار ملوک فرس و سیرهم» از ابو منصور حسین بن محمد مرغنی است نه از ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل معروف به ثعالبی نیشابوری: بیات، عزیزالله، شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران، ج ۱ و ۲، (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳)، ص ۱۴۵.

۲ - ثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل نیشابوری، تاریخ ثعالبی (غرر الاخبار ملوک فرس و سیرهم)، ترجمه محمد فضائی، (تهران: نقره، ۱۳۶۸)، صص ۳۳۹-۳۳۹.

۳ - همان، ص ۳۱۷.

۴ - بیات، پیشین، ص ۱۱۴.

در مرزها به امر قباد اول و خسرو اول اطلاعاتی بدست می‌دهد.^۱

دینوری: کتاب «اخبار الطوال» از ابو حنیفه احمد بن داود بن وُتَند (قرن سوم هجری) را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد که جلد دوم آن مشتمل بر شرح حال پادشاهان ایران و روم و یمن است تا سقوط ساسانیان.^۲ دینوری، سدّ یا جوج را به اسکندر نسبت می‌دهد و نقل می‌کند که داستان این سدّ را خداوند در قرآن آورده است.^۳

ابن رُسته: ابو علی احمد بن عمر، یکی جغرافی‌دانان ایرانی قرن سوم هجری است. کتاب او به نام اعلاق- النفسیه در واقع یک دائرة المعارف است. او برای تدوین کتاب خود، که حاوی مطالب تاریخی گوناگونی هست، از آثار نویسندگانی مانند جیهانی و ابن خردادبه استفاده کرده است.^۴ ابن رسته، از جمله معدود نویسندگانی است که به ساخت خندق که از درون بادیه می‌گذشت و به شهر کاظمه نزدیک بصره می‌رسید و نیز به نهادن «دیده بان‌ها» و «زینستان‌ها» در کنار خندق برای جلوگیری از تاخت و تاز اعراب بیابانگرد به درون ایرانشهر به امر شاپور دوم، اشاره دارد.^۵ گزارش‌های او در باره دیوارهای تمیشه و گرگان و شهر باب‌الابواب و قلعه باب‌اللان نیز از اهمیت زیادی برخوردار است.^۶

ابن فقیه همدانی: ابوبکر احمد بن محمد، در اواخر قرن سوم می‌زیسته است. کتاب «ترجمه مختصر البلدان» وی، مشتمل است بر اطلاعات جغرافیای اقتصادی ایران و آسیای میانه.^۷ ابن فقیه در این کتاب، ساخت سدّی به نام «لبن» یا «سدّ آجوبین» و شهرهایی مرزی را، که نقش دفاعی داشتند، به قباد اول نسبت می‌دهد. برخی اطلاعاتی که وی بدست می‌دهد در دیگر منابع نیست، از جمله اشاره او به ساخت قلاع زیر در باب‌الابواب به فرمان خسرو اول: اللان، سمسخی، شمسلی، بلنجر، خزران و...^۱

۱- ابن خردادبه، **مسالك و ممالک**، ترجمه سعید خاکرند، (تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی ملل، ۱۳۷۱)، ص ۱۲۲.

۲- دینوری، **اخبار الطوال**، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، (تهران: نشر نی، ۱۳۶۴)، صص ۲۱- ۱۲؛ میر احمدی، مریم،

کتابشناسی تاریخ ایران در دوران باستان، (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳)، ص ۱۰۶.

۳- دینوری، پیشین، صص ۶۳-۶۲. درباره نقل سد یا جوج در قرآن رک: قرآن، سوره ۱۸ (کهف)، آیات ۸۸ تا ۹۹.

۴- بیات، پیشین، ص ۱۱۴.

۵- ابن رسته، **الاعلاق النفسیه**، ترجمه حسین قره چانلو، (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰)، ص ۱۲۴.

۶- همان، صص ۱۷۶-۱۷۴.

۷- بیات، پیشین، ص ۱۰۱.

یعقوبی: قدیم‌ترین و مهم‌ترین منابع اسلامی درباره دوره ساسانی، کتاب تاریخ احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن واضح یعقوبی (متوفی ۲۷۹ هـ.ق) است. او دوستدار سفر بود و سرزمین‌های اسلامی را سیاحت کرد. تاریخ یعقوبی در اصل در دو جلد نوشته شده است: جلد اول، مشتمل بر وقایع قبل از اسلام و جلد دوم حاوی وقایع دوره اسلامی است. او در جلد اول، تاریخ پادشاهان ایران از پیشدادیان تا اشکانیان را به طور خلاصه ذکر کرده ولی تاریخ ساسانیان را به تفصیل بیان کرده است. این کتاب یکی از منابع عمده تاریخ دوره ساسانی و از قدیم‌ترین و مهم‌ترین تألیفات در این زمینه است.^۱ استفاده‌ای که از این کتاب می‌توان کرد، گزارش‌های آن در باب هجوم اقوام بیابانگرد به ایران‌شهر است که در این باره آگاهی‌های مؤثقی بدست می‌دهد.^۲

بلاذری: کتاب «فتوح البلدان» احمد بن یحیی بن جابر بن داود (متولد اواخر سده دوم و متوفی ۲۷۹ هـ.ق)، بیشتر در پیرامون فتوح مسلمانان در ایران و جاهای دیگر است^۳، اما گاهگاهی اطلاعاتی از سابقه بناها و شهرهای ایران بدست می‌دهد که حائز اهمیت فراوان است. از جمله این که نقل می‌کند که در زمان سلیمان بن عبدالملک اموی، جهم بن زحر جعفی از سوی یزید بن مَهَلَب بن ابی صُفْرَه، والی عراق، گرگان را فتح کرد. سپس خود یزید عازم گرگان شد. بلاذری در ضمن این وقایع به وجود دیوار گرگان در آن زمان اشاره می‌کند و می‌گوید این دیوار را که از آجر ساخته شده است، اهالی آنجا برای رهایی از شر ترکان بنا کرده اند.^۴

طبری: «تاریخ الرسل و الملوک» ابو جعفر جریر بن یزید بن خالد بن طبری املی (۳۱۰ هـ.ق - ۲۲۴ هـ.ق)، در حقیقت، شرح سلاطین و پیامبران و مشتمل بر حوادث تاریخی از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ هـ.ق است.^۵ تئودور

۱- ابن فقیه، ترجمه مختصر البلدان (بخش مربوط به ایران)، ترجمه ح. مسعود، (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹)، صص ۱۳۵-۱۳۰.

۲- یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲)، صص یازده تا سی.

۳- همان، از جمله صص ۲۰۶-۱۹۸.

۴- بلاذری، فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران)، ترجمه آذرتاش آذرنوش، (تهران: سروش، ۱۳۶۴)، ص شانزده مقدمه کتاب. ۵- همان، ص ۹۳.

۶- بیات، پیشین، ص ۱۸۶.

نولدکه آلمانی قسمت ساسانیان تاریخ طبری را به آلمانی ترجمه کرده است.^۱ درباره هجوم اقوام هپتالیان و ابخازها و آلان ها و خزران به ایران در طول سلسله ساسانی، نقش استحکامات دفاعی گرگان و صول و عراق برای دفاع از مرزها، تقسیم ایرانشهر به چهار قسمت مطابق چهار سمت جغرافیایی و ساخت قلاع و دژها و دروازه‌های بزرگ قفقاز و بنای شهرهای دفاعی به فرمان خسرو اول و ساخت شهرهای مرزی به فرمان پیروز^۲، اطلاعات سودمندی دارد. درباره وسعت قلمرو ایران در زمان هر کدام از شاهان ساسانی نیز، کتاب طبری مأخذ مهمی می باشد.

استخری: ابواسحاق ابراهیم بن محمد (قرن چهارم هجری)، نخستین دانشمند اسلامی است که درباره علم جغرافیا دست به تألیف زد. قبل از وی دانشمندان تنها به ترجمه‌های بطلمیوس اکتفا می کردند. او از عربستان تا اقیانوس اطلس را سیاحت کرد.^۳ استخری خود از شهر باب‌الابواب دیدن کرده و گزارش زنده‌ای از حصار محکم و استوار این شهر که بین کوه و دریا قرار داشته است، بدست می‌دهد و می‌گوید این شهر دو بارو، یکی از سنگ و دیگری از گل، دارد که آن‌ها را به خسرو انوشیروان نسبت می‌دهند^۴ در زمان او، پنج هزار قلعه در فارس در کوهها و شهرها وجود داشت^۵.

ابوریحان بیرونی (متولد ۳۶۲ هـ.ق): «أثارالباقیه عن القرون الخالیه» بیرونی، مشتمل بر تقویم و اعیاد ملل مختلف از جمله ایرانیان است.^۶ استفاده‌ای که از این کتاب در پژوهش حاضر می‌توان کرد، اشاره او به وجود سدّ اسکندر در زمان معتصم عباسی از قول ابن خردادبه است و آن این داستان است که معتصم عباسی در خواب دید که این سدّ شکاف برداشته است، از این رو، ۵۰ نفر را برای تفحص به آنجا فرستاد. او به درستی می‌گوید که سدّی را که اسکندر ساخته «در ظاهر قرآن نصّ نیست که کجای زمین بوده است»^۷.

-
- ۱ - این کتاب از سوی عباس زریاب ترجمه شده است: نولدکه، **تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان**، ترجمه عباس زریاب، (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷).
 - ۲ - نولدکه، پیشین، صص ۸۷، ۱۵۳، ۱۸۸، ۱۹۰، ۱۸۵ و ۱۹۸.
 - ۳ - بیات، پیشین، ص ۱۲۹.
 - ۴ - اصطخری، **ترجمه مسالک و ممالک**، به کوشش ایرج افشار، (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷)، ص ۱۸۹.
 - ۵ - همان، صص ۱۰۵-۱۰۴.
 - ۶ - همان، ص ۱۲۵.
 - ۷ - بیرونی، **آثارالباقیه**، ترجمه اکبر داناسرشت، (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳)، ص ۶۶.

حدودالعالم من المشرق الی المغرب: متأسفانه مؤلف این اثر (تألیف شده در ۳۷۲ هـ.ق)، که یکی از

قدیم ترین کتاب‌های فارسی موجود در جغرافیای عمومی است، معلوم نیست. این کتاب را یک دائره المعارف جغرافیایی آن روزگار می‌توان دانست.^۱ اطلاعاتی درباره دیوار تمیشه، دومین دیوار دفاعی دشت گرگان بعد از دیوار گرگان، می‌توان از این کتاب بدست آورد که در کتاب‌های دیگر نمی‌توان آن‌ها را یافت. بنابراین، از این لحاظ که مطالب جدیدی ارائه می‌کند دارای اهمیت زیادی است.^۲ توصیفی هم که او از وضعیت دیوار دربند قفقاز در زمان خودش می‌کند و می‌گوید زنجیرهایی به این دیوار بسته است،^۳ و وصفی که از «دَرِ آلان» می‌کند و می‌گوید هزار مرد، به نوبت، هر روز این قلعه را حفاظت می‌کنند،^۴ نشان‌دهنده این است که این استحکامات هنوز هم که قرن‌ها از ساخت آن می‌گذرد همچنان نقش اصلی خود را که حفاظت از مرزهای ایران بوده، دارا بوده‌اند.

حمزه اصفهانی: «تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء» ابو عبدالله حمزه بن حسن، یکی از مآخذ بسیار

معتبر و اصیل و کهن در تاریخ عمومی است. در این کتاب از بعضی منابع کهن از جمله «خدای نامه»، قدیم ترین کتاب درباره ساسانیان، استفاده شده است و بیشتر مورخان بعد از او از این کتاب بهره جسته‌اند.^۵ این کتاب، حاوی اطلاعات با ارزشی درباره استحکاماتی که پیروز اول در ماوراءالنهر و گرگان بنا کرد و بنای برخی شهرها در نواحی مرزی شرق ایران به فرمان همین پادشاه و گزارش‌هایی در باره ساخت «سدّ باب الابواب» به امر خسرو اول، است.^۶ همان‌طور که در فصل‌های بعد خواهد آمد، ساخت شهرهایی با استحکامات قوی در نواحی مرزی به فرمان فرمان شاهانی چون قباد اول و پیروز اول جزئی از برنامه حساب شده ساسانیان در دفاع از ایرانشهر در برابر هجوم اقوام گوناگون بوده است.

۱ - بیات، پیشین، ص ۱۵۷.

۲ - حدودالعالم من المشرق الی المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، (تهران: کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲)، صص ۴۵-۱۴۴.

۳ - همان، ص ۱۶۴.

۴ - همان، ص ۱۹۱.

۵ - حمزه اصفهانی، تاریخ پیامبران و شاهان (تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء)، ترجمه جعفر شعار، (تهران: امیرکبیر،

امیرکبیر، ۱۳۶۷)، ص دوازده.

۶ - همان، صص ۵۶-۵۳.